

tekst Marcel Niekus (Stichting STONE, Groningen) en Yuri van Koeveringe (TGV teksten en presentatie, Leiden)

vormgeving beeldredactie en fotografie ToonBeeld fotografie & vormgeving (Frans de Vries), Oosterwolde Fr.

wetenschappelijke adviezen: Eelco Rensink (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort)

eindredactie Redactie bureau Marita Weener, Bovensmilde

uitgave Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen

druk Drukkerij Van Gorcum, Raalte

© 2022 Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen

ISBN/EAN 9789023259251 eerste druk (oktober 2022)

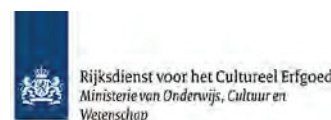
NUR 682

De boekenreeks *Archeologie in Drenthe* is een samenwerking van:

Deze uitgave is financieel mogelijk gemaakt door:

provincie Drenthe

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Ofschoon iedere poging is ondernomen om de volgens de auteurswet rechthebbenden van het in het boek opgenomen illustratiemateriaal te traceren, is dit in een aantal gevallen niet mogelijk gebleken. In het onderhavige geval verzoekt de uitgever de rechthebbende om contact met haar op te nemen.

Inhoudsopgave

Voorwoord	4
Inleiding	6
Hoofdstuk 1: De eerste mens in Drenthe	8
<i>Kaderteksten:</i>	
Het ontstaan van ijstijden	12
Krijn, de eerste ‘nederlandenthaler’	19
Hoofdstuk 2: Van Anderen tot Zeijen	20
<i>Kaderteksten:</i>	
Vuursteen	23
De Archeoloog	29
Hoofdstuk 3: Het leven van de neanderthaler	30
<i>Kaderteksten:</i>	
Prehistorisch kinderkwerk	43
Interview met Maarten Westmaas – de ‘Quina-schaaf’	44
Hoofdstuk 4: Nieuwe mensen in een leeg landschap	46
<i>Kaderteksten:</i>	
Klingen en spitsen: traditie en identiteit	60
Interview met Pierre Carrière – Hamburgcultuur favoriet	62
Hoofdstuk 5: Het einde van de ijstijd	64
<i>Kaderteksten:</i>	
Laatpaleolithische kunst	72
De auteurs	78
Illustratieverantwoording	79
Literatuursuggesties	80

Voorwoord

De naam Drenthe is ergens in de middeleeuwen ontstaan, maar v r daarvoor woonden hier al mensen. De hunebedden zijn daar bijvoorbeeld een blijvend bewijs van. Maar ook de bouwers van deze beroemde prehistorische monumenten zijn bij lange na niet de eerste bewoners van de provincie. Daarvoor moeten we meer dan 120.000 jaar verder terug in de tijd. Het Drenthe van toen zag er totaal anders uit. Bij bijna tropische temperaturen leefden er dieren als bosolifanten en nijlpaarden in de uitgestrekte, nog compleet door mensen onberoerde bossen. Het is voor ons, levend in een tijd dat de mens alles naar zijn hand tracht te zetten, haast niet meer voor te stellen. Een volledig ongerepte natuur. Je zou bijna jaloers worden.

Ergens kort voor of aan het begin van deze warme fase zette ook de eerste mens voet op Drentse bodem. Deze nomadische jager was met zijn groep vanuit zuidelijke regio's deze kant opgetrokken. Er is echter iets bijzonders aan deze persoon: het was geen *Homo sapiens*, de menssoort waar wij toe behoren. Nee, de allereerste 'Drent' was een neanderthaler.

Na die eerste voetstappen zou de neanderthaler als soort zo'n 85.000 jaar in Drenthe blijven. Maar dan wel tijdens verschillende fases. Want in die lange periode zou de provincie meerdere malen drastische veranderingen ondergaan. Door extreme wisselingen in klimaat, waarbij de gemiddelde zomertemperatuur kon fluctueren van ver onder nul tot bijna 20 graden Celsius, veranderde het landschap van warme, welkome omgevingen tot dode poolwoestijnen waarin geen bewoning mogelijk was. Het mag duidelijk zijn dat het leven van deze oerjagers voor enorme uitdagingen stond.

Om redenen die niet helemaal bekend zijn, houdt het verhaal van de neanderthaler zo'n 40.000 jaar geleden op. De soort stierf uit en de *Homo sapiens*, wij, bleven als enigen over. Ook deze mensen zien we op den duur in Drenthe verschijnen. Levend van voornamelijk de jacht op rendieren, worden zij rendierjagers genoemd. Ook zij moesten zich, net als hun uitgestorven voorgangers, trachten te handhaven tijdens enorme klimaatwisselingen.

Maar hoe leefden de neanderthalers en rendierjagers? Hoe zag hun wereld eruit? Op basis van archeologische studies, maar ook het onderzoek naar klimaat en landschap, kunnen we veel over hun leven vertellen. In dit boek, *Van neanderthaler tot rendierjager*, wordt dat verhaal verteld aan de hand van de nieuwste vondsten en inzichten. Na het verschijnen van de eerste druk zullen er waarschijnlijk al weer inzichten veranderd zijn. Maar dat maakt deze geschiedenis juist zo interessant: een verhaal is nooit af; sterker nog, er is niet  en verhaal.

Dit boek vormt het eerste deel in een reeks. Wij vinden het namelijk belangrijk dat de archeologische geschiedenis van Drenthe bij een breed publiek bekend wordt. Het is vanwege de onbekendheid met onze eigen geschiedenis en de referentiebeelden van het landschap die hierbij horen, dat het Hunebedcentrum, Stichting Stone, uitgeverij Van Gorcum en Het Drentse Landschap de handen ineen hebben geslagen. Het resultaat daarvan is een reeks boeken

die de belangrijkste thema's in de lange geschiedenis van Drenthe behandelt. Mede dankzij financiële bijdragen van de Provincie Drenthe, de Drents Prehistorische Vereniging, De Steekproef BV en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, is het gelukt om van start te gaan met deze eerste uitgave. Die, hoe kan het ook anders, gaat over de periode van de eerste mensen die onze streken bevolkten.

Wij hopen dat je als lezer net zo gefascineerd en geboeid dit boek gaat lezen als wij dat hebben gedaan. En dat het je inspireert om anders naar je omgeving te kijken en meer te leren over de oudste culturen van onze provincie. En vergeet vooral niet een keer naar de grond te kijken tijdens een wandeling, want je kunt zomaar een werktuig van neanderthalers of rendierjagers oprapen! Onze voorgeschiedenis ligt letterlijk en figuurlijk onder onze voeten...

Alvast veel leesplezier toegewenst!

Sonja van der Meer directeur-bestuurder Het Drentse Landschap

Harrie Wolters directeur Hunebedcentrum Borger

Marcel Niekus voorzitter Stichting Stone

Kor IJszenga directeur Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum

Dankbetuigingen

De auteurs, vormgever en uitgever bedanken (in alfabetische volgorde) de volgende personen voor het ter beschikking stellen van artefacten voor fotografie, het aanleveren van afbeeldingen of anderszins:

Jaap Bongers (De Steekproef), Pierre Carrière, Evert van Ginkel (TGV teksten & presentatie, Leiden), Arjen de Graaf, Giel Helmers, Janneke Hielkema (RAAP Archeologie, Drachten), Harry Huisman, Mike Jansen, Dirk Leder (Niedersächsisches Landesamt f r Denkmalpflege, Hannover), Chris Luinge (MUG Ingenieursbureau, Leek), Frauke M ller (Historisches Museum Domherrenhaus, Verden), Kirsten van der Ploeg (GIA), Dion Stoop (Noordelijk Archeologisch Depot, Nuis), Thomas Terberger (Universität Göttingen en Niedersächsischen Landesamt f r Denkmalpflege, Hannover), en Maarten Westmaas.

Een speciaal woord van dank voor Eelco Rensink van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) voor het kritisch doornemen van eerdere versies van het manuscript van dit boek.

Inleiding

Meer dan 115.000 jaar geleden liet een jager zijn vuurstenen gereedschap achter op de Hondsrug, in wat wij nu Drenthe noemen. Waarschijnlijk had hij kort daarvoor zijn jachtbuit geslacht, waarbij zijn werktuig beschadigd raakte. Onbruikbaar geworden, liet hij het naast het ontvleesde karkas liggen en trok verder. Er zouden meer dan 7500 generaties voorbijgaan voordat een mensenhand het vuurstenen werktuig weer zou vasthouden. In die tienduizenden jaren waren de botten van zijn prooi volledig vergaan. Maar het vuurstenen werktuig bleef achter. Als enige tastbare herinnering aan zijn aanwezigheid.

| Neanderthalers

Hoe deze jager heette, hoe oud hij was, met wie hij rondtrok en hoelang hij hier verbleef, weten we niet. Maar aan het werktuig kunnen we wel zien dat hij anders was dan wij, *Homo sapiens*. Dit (mogelijk) oudste werktuig uit de provincie Drenthe behoort namelijk toe aan de *Homo neanderthalensis*, ofwel de neanderthaler. Er bestaan veel ideeën en beelden over deze menssoort. Sommige hardnekkig verkeerd, andere mysterieus romantisch. Onderzoekers proberen al ruim 150 jaar te achterhalen wie deze mensen

nu écht waren, hoe ze leefden en waarom ze op den duur zijn verdwenen. Die zoektocht is niet eenvoudig, want er zijn maar weinig bewijzen van hun bestaan overgebleven. Resten van hun houten speren, benen werktuigen en de botten van de mensen zelf worden maar zeer zelden gevonden. Uit de provincie Drenthe kennen we er geen één. Maar er is een groep vondsten die ons hier kan helpen: de vuurstenen werktuigen en afvalstukken van hun fabricage. Deze bijzondere oude artefacten zijn wél bewaard gebleven en kunnen ons veel vertellen over deze prehistorische jagers.

De periode van de neanderthalers wordt het Midden-Paleolithicum genoemd: het middelste deel van het Paleolithicum, de ‘oude steentijd’ (*paleos* = oud, *lithos* = steen). Deze begon zo’n 300.000 jaar geleden. In die periode leefden er al wel neanderthalers en hun voorgangers in de zuidelijke helft van ons land, maar sporen daarvan kennen we nog niet uit Drenthe. De eerste aanwijzingen van hun aanwezigheid hier vinden we vanaf zo’n 130.000 jaar geleden. Uiteindelijk zou de neanderthaler hier tijdens verschillende bewoningsfasen zo’n 85.000 jaar verblijven, voordat hij voorgoed verdween.

| Rendierjagers

Na een periode van extreme koude waarin niets en niemand in Drenthe kon overleven, keerde de mens op een gegeven moment weer terug; maar ditmaal wel de *Homo sapiens*. Op spaarzaam begroeide, koude vlaktes waar de wind vrij spel had, jaagden zij voornamelijk op rendieren. Niet voor niets worden zij dan ook ‘rendierjagers’ genoemd. Met hun komst laten archeologen het Laat-Paleolithicum beginnen. Tijdens een serie van extreem snelle temperatuurschommelingen wisselden verschillende jagersculturen zich af in het steeds veranderende landschap van Drenthe. Ook van deze nomadische jagers vinden we praktisch alleen de vuurstenen artefacten terug.

De achtergelaten stenen voorwerpen nemen dan ook een centrale rol in in het onderzoek naar neanderthalers en rendierjagers. Gelukkig kunnen we er door jarenlange studies ontzettend veel uit afleiden. Zo weten we voor een groot deel waar ze voor gebruikt zijn, hoe ze gemaakt zijn en welke cultuur, of zelfs welke menssoort ze maakte. Als we die informatie vervolgens combineren met bekende gegevens over klimaat en landschap, kunnen we ons een vrij goed beeld vor-

men van deze zeer oude tijden. Dit onderzoek leunt van oudsher sterk op de inzet van vrijwilligers, die we amateurarcheologen noemen. Met het woord ‘amateur’ willen we hier zeker niet de suggestie wekken dat het hen aan professionaliteit ontbreekt. Integendeel! Het waren amateurarcheologen uit begin vorige eeuw die als eersten aandacht besteedden aan het Paleolithicum in Drenthe, lang voordat professionele archeologen dat überhaupt mogelijk achtten. En verreweg de meeste vondsten en vindplaatsen hebben we te danken aan de zoektochten van deze bevlogen liefhebbers. Tegenwoordig werken amateurarcheologen en professionele archeologen nauw samen in tal van projecten.

In dit boek maken we een reis door de provincie Drenthe van bijna 120.000 jaar. Dat is tienmaal langer dan alle navolgende perioden bij elkaar opgeteld. Het is echter niet alleen de langste periode, maar door de hoge ouderdom en spaarzame vondsten ook de moeilijkste periode om vat op te krijgen. Maar dankzij al het werk van amateurs, professionele archeologen en specialisten kunnen wij je dit verhaal vertellen. Het verhaal van neanderthalers en rendierjagers.

Deze geomorfologische kaart laat de veelvoud aan landschapstypen van Drenthe goed zien. Direct opvallend door hun rode kleur zijn de hoogste natuurlijke delen van de provincie, de stuwwallen en zandruggen, ontstaan tijdens de laatste ijstijden.

Neanderthals rond het haardvuur, een impressie door acteurs.

HOOFDSTUK 1

de eerste mens in Drenthe

De provincie Drenthe bezit een gevarieerd landschap met voor Nederlandse begrippen aardig wat reliëf. Vanuit westelijke richting gezien wisselen ruggen en laagtes elkaar af totdat het land uitloopt in het dal van de Hunze met daarachter een uitgestrekte veenvlakte. Nu moeten we ons niet al te veel voorstellen van die hoogteverschillen. Want los van het door mensen gemaakte 'Dak van Drenthe', dat met 63 meter boven NAP het hoogste punt van Drenthe is, ligt het hoogste

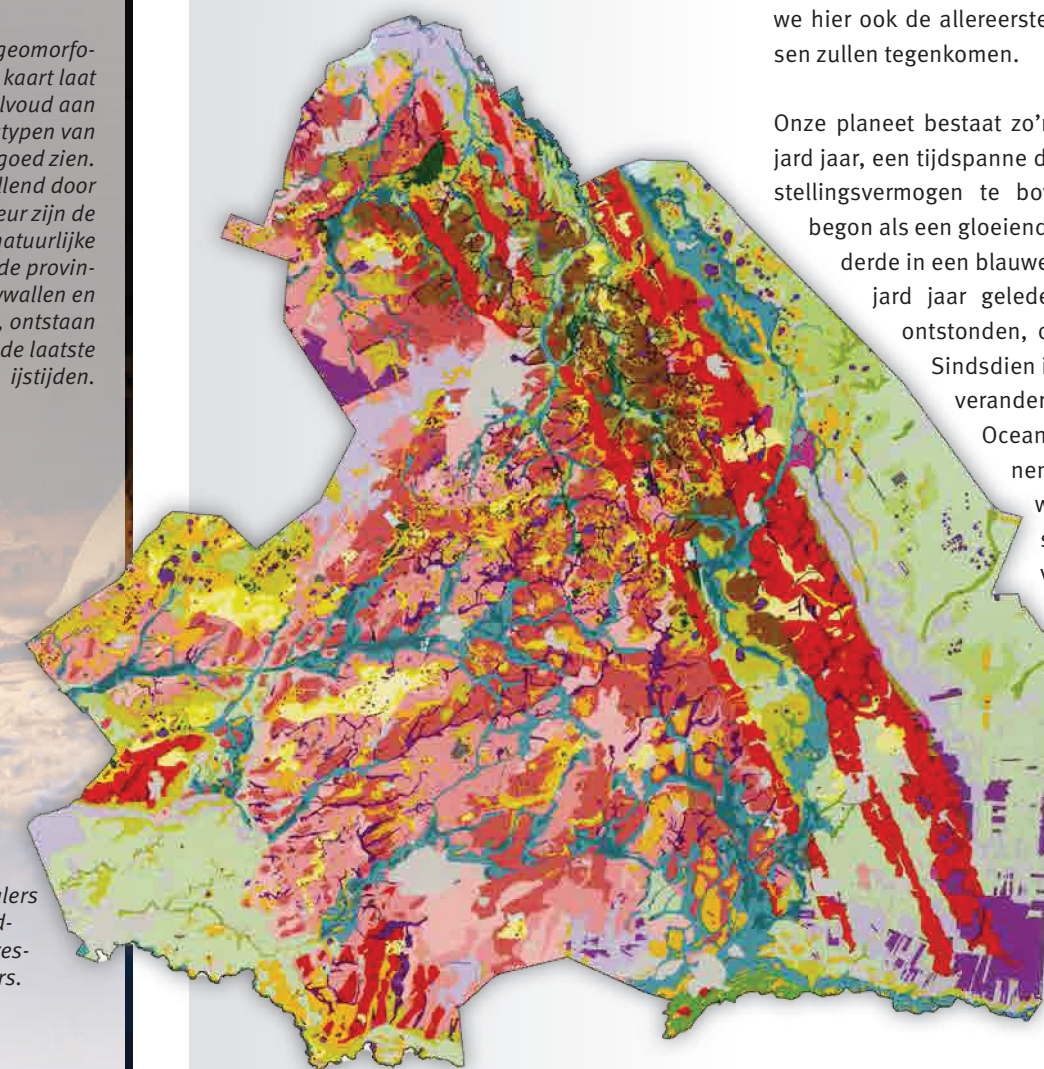
natuurlijke punt, de Hondsrug, op circa 20 meter boven NAP. Dat zijn geen cijfers waar men in de Alpen jaloers op wordt. En toch herbergen die ruggen en dalen een interessant verhaal over de wording van het landschap in deze provincie. Een verhaal over ijs, water en wind. In dit eerste hoofdstuk kijken we naar het ontstaan van dit unieke landschap, waarbij we hier ook de allereerste mensen zullen tegenkomen.

Onze planeet bestaat zo'n 4,7 miljard jaar, een tijdspanne die ons voorstellingsvermogen te boven gaat. Wat begon als een gloeiend hete massa, veranderde in een blauwe oase waarop rond 3,3 miljard jaar geleden de eerste continenten

ontstonden, ook wel kratons genoemd. Sindsdien is de aardkorst continu aan verandering onderhevig geweest. Oceanen ontstonden en verdwenen, en continenten botsten, waardoor gebergten ontstonden, die na verloop van tijd door verwerking ook weer verdwenen.

Dit was in het verleden zo, en zal in de toekomst niet anders zijn. Het deel van de aardkorst waar Nederland onderdeel van uitmaakt, lag miljarden jaren geleden nog op het zuidelijk halfrond.

De door de mens gemaakte Col du Vam, ook wel 'het Dak van Drenthe' genoemd, is met 63 meter het hoogste punt van de provincie.

De winning van steenkool in een van de Limburgse mijnen. Arbeiders werkten lange uren onder zware omstandigheden in gangen tot wel duizend meter onder de grond om deze grondstof te kunnen winnen. De laatste Limburgse steenkoolmijn, de Oranje-Nassau I in Heerlen, sloot in 1974 zijn poorten.

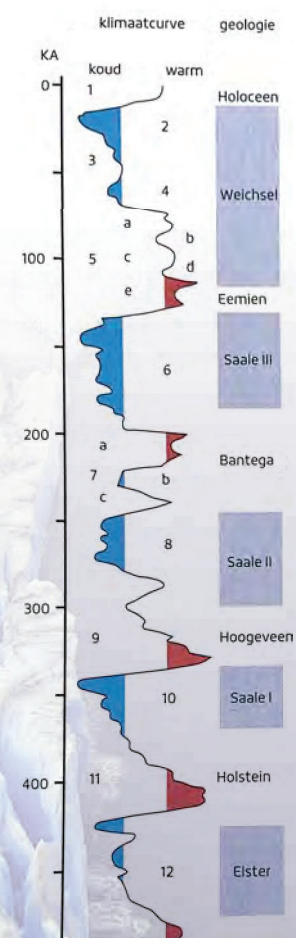
Sindsdien heeft ons stukje aarde een ongelooflijke reis gemaakt, waarbij verschillende grondlagen werden gevormd. Al deze lagen vormen de diepe ondergrond van ons land. Daar hebben wij in ons dagelijks leven nauwelijks besef van, behalve als we ze gebruiken voor de winning van delfstoffen zoals gas, olie en vroeger steenkool. Voor de eerste mensen in ons land speelde deze ondergrond geen rol van betekenis. In dit verhaal gaat het dan ook om de lagen aan of nabij het oppervlak, die wél van belang zijn geweest voor het leven van de mens. Ze werden gevormd tijdens de perioden die wij het Pleistoceen en het Holoceen noemen. Samen beslaan ze de laatste 2,6 miljoen jaar. Dat lijkt oud, maar in geologische termen is dit nog maar piepjong.

IJstijden

Het woord Pleistoceen komt van de Griekse woorden *pleistos* (= meest) en *kainos* (= nieuw), ofwel het 'meest nieuwe' tijdvak. Dat is niet helemaal correct want dit tijdvak loopt van ongeveer 2,6 miljoen jaar tot 11.700 jaar geleden, waarna het wordt opgevolgd door het Holoceen (van het Griekse *holos* = geheel en *kainos*). Dat is de tijd waarin wij nu nog steeds leven, maar die zal in dit boek slechts kort aan het einde aan bod komen. Ons draait het vooral om het Pleistoceen en dan voornamelijk de allerlaatste fase daarvan. Het Pleistoceen was een bijzonder tijdvak met grote temperatuurschommelingen en drastische klimaatsveranderingen. Tijdens de koudste perioden waren grote delen van het aardoppervlak bedekt met ijs, terwijl er tijdens de warme perioden in ons land zelfs subtropische temperaturen konden gelden. Die koude perioden noemen we ijstijden of glacialen, de warmere heten tussenijstijden of interglacialen. Tijdens ijstijden was het overigens niet continu koud, maar bestonden er warmere fases, de interstadialen, en koudere, de stadialen.

Maar wat gebeurde er nou precies tijdens zo'n ijstijd? Door een combinatie van factoren (zie kadertekst op p. 12) daalde de gemiddelde temperatuur op aarde. Hierdoor kon sneeuw die in de winter op de polen en in de bergen viel, in de zomer niet meer volledig wegsmelten. In de daaropvolgende winter werden deze lagen bedekt met een nieuw pak sneeuw, enzovoort. Onder hun eigen gewicht veranderden de dikke pakketten in *firm*, een Oostenrijks woord dat 'oude sneeuw' betekent. Het bestaat uit een korrelig mengsel van sneeuw en ijs, dat op den duur door immense druk en rekrystallisatie in ijs veranderde. Dit proces is niets anders dan de vorming van gletsjers.

Schema van het laatste deel van het Pleistoceen, het 'Ijs-tijdenvak', met de drie laatste ijstijden (Elsterien, Saalien en Weichselien) die bij de vorming van Drenthe een belangrijke rol hebben gespeeld. Tussen de ijstijden zien we de warmere interglacialen, het Holsteinien en Eemien. Ook is duidelijk te zien dat er tijdens het Saalien verschillende warmere fases zijn geweest, waarin de temperatuur net zo hoog was als tijdens de interglacialen; sommige onderzoekers zien deze perioden als volwaardige interglacialen. De periode van de landijsbedekking wordt aangeduid als 'Saale III'.

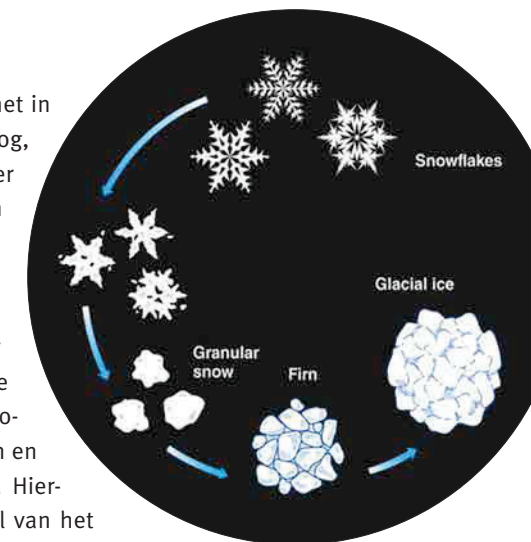
Op sommige plekken in Drenthe, zoals hier bij het aardkundig monument te Donderen, is de opeenvolging van de verschillende ijstijden in het bodemprofiel te zien. Van onder (oud) naar boven (jong): 1. smeltwaterzanden uit de Elster-ijstijd; 2. restant keileem uit de Saale-ijstijd; 3. dekzanden uit de Weichsel-ijstijd.

Maar denk hierbij niet aan de relatief kleine ijsrivieren die wij kennen uit vakanties naar de bergen; tijdens de glacialen ging het om enorme pakketten ijs die op sommige plekken wel kilometers dik konden worden. Dergelijk ijs noemen we landijs. Het immense gewicht ervan gaf zo'n druk op de onderste ijslagen, dat deze alle kanten op bewogen en zich over het aardoppervlak uitstrekten. Op deze manier verspreidden zich vanuit de polen en de bergen telkens enorme ijskappen, die Noord- en Noordwest-Europa duizenden jaren in een ijskoude greep hielden. Tijdens twee ijstijden (Elsterien, 475.000-410.000 jaar geleden, en Saalien, 370.000-125.000 jaar geleden) werd het zelfs zo koud, dat het noorden van Nederland door Scandinavisch landijs bedekt werd.

Tijdens het Pleistoceen zijn er minstens 22 van dit soort ijstijden geweest. Voor ons verhaal zijn echter alleen de twee laatste van belang, het Saalien en het Weichselien. Zij hebben de sporen van eerdere glacialen grotendeels uitgevlakt of weggevaagd en zijn daarmee verantwoordelijk voor de vorming en de voornaamste contouren van het huidige landschap van de provincie Drenthe. Het Saalien, vernoemd naar de Duitse rivier de Saale, begon 370.000 jaar

geleden. Dat betekende niet dat het in één klap ijskoud werd. Sterker nog, de eerste 100.000 jaar gebeurde er in ons land relatief weinig, maar in Scandinavië was het proces van ijsvorming ingezet. Zo'n 200.000 jaar geleden begonnen de effecten in ons land steeds merkbaarder te worden. De temperatuur daalde flink, waardoor veel planten en bomen hier niet meer konden groeien en het landschap steeds kaler werd. Hiermee verdween ook een groot deel van het dierlijk leven. Langzaam maar zeker kwam het landijs steeds dichterbij. Het liet zich daarbij door niets tegenhouden. Hierbij nam het ook grote hoeveelheden stenen en grond in zich mee, dat tot een taai compacte massa werd gekneed, die we keileem noemen. Verderop in het verhaal zal dit een grote rol gaan spelen.

Zo'n 150.000 jaar geleden kwam het landijs aan in Drenthe. Vanuit het noordwesten zochten gletsjertongen zich een weg door het land, hierbij dalen en ruggen creërend, die we nog steeds in het land-

Op deze schematische weergave is te zien hoe sneeuw verandert in firm en op den duur in gletsjerijs.